

ՀԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԱԾԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ
ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ
ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

1

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

***Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ***

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բադալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*սպարասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տոնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyan,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

- Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիսիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ. բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Ղազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արքայը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոդյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Ղազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյունիսյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծխական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Ասրղիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Սոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խենճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիսնակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արքախանյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դաբաղյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագրական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթատեքստը <i>Յուլիա Անյոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազծով <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ագուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պեյրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Մարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմչյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԻ ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԵՐԵՎՈՒՅԹ

Հարություն Մարության*

Հոգվածում քննարկվում է «Հայոց ցեղասպանության նահատակներ» հասկացությունը, նկատվում է, որ նրանց սրբադասման պարագայում փաստորեն շեշտադրում է արվում կրոնական գործոնի վրա, և այդ կերպ երևույթը մասնավորեցնելով՝ նվազեցվում է ազգային, էթնիկ գործոնը: Այսինքն, շեշտելով քրիստոնյաների, այն է՝ որոշակի հավատքի հետևորդների զանգվածային սպանությունը, երկրորդ պլան է մղվում այդ քրիստոնյաների ազգային, էթնիկ պատկանելությունը, այն է՝ նրանց հայ լինելը: Դրանով իսկ նվազեցվում է Ցեղասպանության քաղաքական արժեքը: Ցեղասպանությունը, փաստորեն, հավասարեցվում է «կրոնասպանության», մինչդեռ այն շատ ավելի ընդգրկուն երևույթ է: Չմոռանանք, որ հայոց պարագայում ցեղասպանությունն ուղեկցվում էր հայրենագրկմամբ, ինչն էլ էթնիկ ցեղասպանության ամենատիպի դրսևորումներից է: Այս և մի շարք այլ հարցադրումները ցույց են տալիս, որ հավաքական սրբադասման անհրաժեշտության հիմնավորումները և իրականացման ձևերն առնվազն կարիք էին զգում ավելի խորը ուսումնասիրության և բազմակողմանի դիտարկումների:

Բանալի բառեր. Հայոց ցեղասպանություն, նահատակ, սրբադասում, սրբեր, քրիստոնյա, մուսուլման:

2015 թ. ապրիլի 23-ին, Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակին նվիրված ձեռնարկումների շարքում, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասման արարողությունը:

Սրբադասմանը նախորդեցին մամուլի մի շարք ասուլիսներ, որոնցում հնչեցին սպասվելիք երևույթի պարզաբանումներ¹: Արարողությունը

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արդիականության ազգաբանության բաժնի գլխավոր գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր:

1 Տե՛ս, օրինակ. Ցեղասպանության նահատակների սրբադասման կարգը տեղի կունենա ապրիլի 23-ին, 03.02.2015, <http://news.am/arm/news/250801.html>: Ցեղասպանության նահատակների սրբադասման կարգը տեղի կունենա ապրիլի 23-ին,

ցուցադրվեց հեռուստատեսությամբ, ունեցավ բավականին մեծ լսարան: Մինևույն ժամանակ, բազմաթիվ հարցեր մնացին չպարզաբանված: Երևույթը բազմադեմ է, բավականին տարողունակ, և ստորև փորձ է արվելու դիտարկել միայն դրա որոշ կողմերը ոչ թե աստվածաբանական մեկնաբանությունների, այլ ազգագրագետի տեսանկյունից²:

Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցին սրբադասման համար չորս պայման է սահմանում, ընդ որում պարտադիր է համարվում պայմաններից մեկի առկայությունը: Չորս պայմաններից մեկը ձևակերպված է «նահատակություն հավատքի ու հայրենիքի համար»³, որն էլ, թերևս, դրվել է 2015 թ. ապրիլյան սրբադասման հիմքում: Դիտարկենք այս ձևակերպումը:

Նախ, ինչ է նշանակում «եկեղեցու կողմից սրբադասված անձ»: «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանը տալիս է հետևյալ բնորոշումը. «Սուրբը կատարյալ քրիստոնյային հատուկ անբասիր կյանքով, վարքով ապրած, ապաշխարությամբ մեղքից ազատագրված, արդարացված ու հավատով փրկված, առաքինություններով հատկանշված, Սուրբ Հոգու շնորհն ընդունած, Աստծո ներգործությունն իր մեջ կենդանի պահած և նրա հետ մշտապես հաղորդության մեջ եղած մարդն է: Սուրբ են Աստվածամայրը, Հովհաննես Մկրտիչը, աստվածաշնչյան նահապետներ-

03.02.2015, <http://ar.newsarmenia.ru/society/20150203/43158944.html>: *Եղիազարյան Միրանուշ*, Հայտնի է ցեղասպանության զոհերի սրբադասման կարգը, <http://www.mediamax.am/am/news/society/13050/>: Ապրիլի 23-ին տեղի կունենա Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասման արարողությունը, 08.04.15, <http://www.yerkirmedia.am/?lan=hy&act=news&id=25794>: «100 դողանջ»՝ 400 տարի անց. Ակունքներից մինչև Ցեղասպանության զոհերի սրբադասում, 23 ապրիլի 2015, <http://www.panarmenian.net/arm/news/191068/>: Ապրիլի 23-ի պետական կարևոր իրադարձությանը Կոմիտաս վարդապետի անհատական սրբադասում չի լինի, <http://times.am/?p=120741&l=am/aprili+23-i+petakan+karevor+iradardzutyany+komitas+vardapeti+anhatakan+srbadasum+chi+lini+>: Սրբադասում՝ 400 տարի անց, <http://armtimes.com/hy/read/62985>: Էջմիածնում տեղի է ունեցել Հայոց ցեղասպանության զոհերի սրբադասման՝ հսկման կարգը, <http://armmlur.am/342288/>: *Շախրամանյան Յանա*, «Հայոց ցեղասպանություն. կտրելով լռությունը». Բազրատ Սրբազան. Ցեղասպանության ճանաչումը սկսում է մեր ներքին կյանքի զորացմամբ, <http://qoo.by/2nmz> : Սուրբ նահատակներ. սրբադասման արարողության վերականգնում Հայ Առաքելական Եկեղեցում, 24.04.2015, <http://arka.am/am/news/analyt/srbadasum645/> / և այլն: Տե՛ս նաև. *Հակոբյան Հայկ*, Սրբադասման կարգը Հայոց մեջ. – «Էջմիածին» հանդես 2011, թիվ Ե, էջ 53–59:

2 Հմմտ. նաև հետևյալ քննարկումը. *Թարյան Մարի*, Սրբադասումը որպես հոգևոր «ատոմային ռումբ», <http://www.mediamax.am/am/news/society/15441/> (19 սեպտեմբերի 2015 թ.):

3 Տե՛ս «100 դողանջ» 400 տարի անց:

րը, մարգարենները, առաքյալները, ավետարանիչները, հավատի համար նահատակված և մարտիրոսված քրիստոնյաները, վկաները, խոստովանողները»⁴: «Նահատակ» բառը հայ դասական գրականության մեջ ունեցել է հետևյալ իմաստները. «նախամարտիկ, ախոյեան ի ճակատու, և յընթացս ասպարիզի. մարտիկ առաքինի. ըմբիշ ճգնօղ, ճգնաւոր, մարտիրոս», ինչպես նաև՝ «քաջ. առաքինի»⁵: Ստ. Մալխասյանցը «նահատակ» բառը բացատրում է «(եկեղ.) Հաւատի՝ եկեղեցու պաշտպանութեան համար կեանքը դնող, խոստովանող, վկայ, մարտիրոս»⁶, իսկ Էդ. Աղայանը՝ «(կրօն.) Հավատի պաշտպանության համար զոհված մարդ»⁷: Նույն կերպ «մարտիրոս» բառը բացատրվում է որպես «սեպհականեալ անուն սրբոց՝ որք հեղին գարինսս ի վկայութիւն ճշմարտութեան. Մարտիրոս, զի մարտեալ ընդ երևելի և աներևոյթ թշնամոյն. Վկայ՝ զի վկայեաց բազում չարչարանօք»⁸, «(եկեղ.) Վկայ (7), նա որ իւր արինն է թափում, նահատակվում է իւր դաւանած հաւատի համար»⁹, և «(եկեղ.) Իր դավանած հավատի համար նահատակված մարդ»¹⁰: Նշված ձևակերպումներն իրենց մեջ կրում են ըմբոսություն, պայքար, այլ ոչ թե պարզ զոհողություն¹¹: Այս կերպ իր գաղափարական բովանդակությամբ այն կարծես թե համարժեք է դառնում «Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահություն» («Զգիտակցված մահը՝ մահ է, գիտակցված մահը՝ անմահություն»)¹² բանաձևում դրսևորված «գիտակցված զոհողությանը»:

4 «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, գլխ. խմբ. Հովհ. Այվազյան, Երևան, 2002, էջ 936:

5 Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի. երկասիրութիւն երից վարդապետաց Հ. Գաբրիելի Աւետիքեան, Հ. Խաչատրոյ Սիւրմէլեան, Հ. Մկրտչի Աւգերեան: Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1837, հ. երկրորդ, էջ 403:

6 Հայերէն բացատրական բառարան, կազմեց Ստ. Մալխասեանց, հ. երրորդ, Երևան, 1944, էջ 439:

7 Աղայան Է. Բ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976, էջ 1053:

8 Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. երկրորդ, էջ 231:

9 Հայերէն բացատրական բառարան, նույն տեղում, էջ 284: «Վկայ» բառի 7-րդ իմաստն է. «(եկեղ.) Նա որ հաւատի համար նահատակվում է, արին է թափում»: Հայերէն բացատրական բառարան, կազմեց Ստ. Մալխասեանց, հ. չորրորդ, Երևան, 1945, էջ 347:

10 Աղայան Է. Բ., նշվ. աշխ., էջ 983:

11 Հմմտ. *Խառնարյան Հրանուշ*, Պնտք է արդյոք սրբացնել Հայոց ցեղասպանության զոհերին, 17 սեպտեմբերի 2013 թ., <http://www.Iragir.am/index/arm/0/comments/view/88317#sthash.Z7wZr4g2.O3VBwlui.dpuf>:

12 Եղիշեի մոտ հետևյալ կերպ է հնչում. «Որպես և ասաց ոմն ի հնումն՝ մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է: Որ զմահ ոչ գիտէ, երկնչի ի մահուանէ, իսկ որ գիտէ զմահ, ոչ երկնչի ի նմանէ»: Եղիշէ, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին Դաթի երիցու Մամիկոնի հայցեալ, Երկրորդ յեղանակ, 2.

Բայց չէ՞ որ ցեղասպանության ժամանակ ամեն ինչ այդպես միանշանակ չի եղել: Շատ և շատ դեպքերում մարդիկ այդպես էլ չեն հասկացել, թե ինչի համար են իրենց կոտորում, մանավանդ որ կառավարությունը թաքցրել է զանգվածային տեղահանությունների իրական նպատակները՝ բոլոր հնարավոր միջոցներով խաբելով իր հայազգի քաղաքացիներին: Իսկ դիմադրության պարագայում շատ-շատերը չեն կովել ու պայքարել «հանուն հավատքի ու հայրենիքի», այլ կովել են իրենց անձը և հարազատներին փրկելու համար:

Ցեղասպանության ընթացքում հազար-հազարները գերադասել են մահը կրոնափոխությունից: Սակայն դա պայմանավորված չէր միայն քրիստոնեությանը հավատարիմ մնալու և կամ «հանուն հավատքի» զոհվելու ցանկությամբ: Բանն այն է, որ կրոնափոխությունն աղջիկների ու կանանց պարագայում, որպես կանոն, ուղեկցվում էր ամուսնության առաջարկով առևանգողների և կամ կրոնափոխ եղած անձնավորության հարազատների ու բարեկամների, այլ կերպ ասած՝ ազգի սպանությունն իրականացնողների, նրանց ժառանգների հետ: Այսինքն՝ արմատապես փոխվելու էին կրոնափոխ եղածների ապրելակերպը և արժեքները: Դա մի հեռանկար էր, որը շատ շատերի համար անընդունելի էր, և մարդիկ դիմում էին այդ պահի համար միակ ու դաժան այլընտրանքին՝ ընդառաջ էին գնում մահվան: Հետևաբար՝ մերժելով կրոնափոխությունը, մարդիկ գերադասում էին չիրաժարվել հայկական արժեքներից, որոնցից քրիստոնեական հավատքը միայն մե՛կն էր: Մինչդեռ սրբադասման դեպքում քրիստոնեական հավատքն է հռչակվում առաջնային ու միակ արժեք:

Հաշվվում է, որ Հայոց ցեղասպանության ժամանակ տասնյակ հազարավոր մարդիկ բռնի կամ մահվան սպառնալիքով կրոնափոխ են եղել: Մուսուլմանություն ընդունած հայերի մի մասին հետո նույնպես կոտորել են, քանի որ, թերևս, չեն հավատացել, որ իրավիճակի փոփոխության պարագայում կյանքը պահպանելու համար կրոնափոխ եղած հայերը չեն վերադառնա իրենց կրոնին և կամ վրեժխնդիր չեն լինի իրենց զոհված հարազատների համար: Այսինքն՝ այն հազարավոր հայ մարդիկ, որոնք մահվան սպառնալիքի ներքո կրոնափոխվել, բայց և այնպես ժամանակ անց կոտորվել են՝ հաշվվում են ցեղասպանության զոհ, բայց ոչ «նահատակ» և սրբադասման ենթակա չեն: Ստացվում է, որ հայ ծնողների գավակ, հայոց լեզուն և հայկական արժեքների հսկայական ժառանգություն կրող հայ մարդիկ, ովքեր կյանքը գերադասել են մահից և իրաժարվել են (կամ՝ առերես են ուրացել, ինչպես որ էր Վարդանանց պարագայում) իրենց հայ ինքնության ընդամենը մի մասից՝ քրիստոնեությունից և որոնց

այնուամենայնիվ կոտորել են իրենց ՀԱՅ լինելու համար, ենթակա չեն սրբադասման: Արդյո՞ք այստեղ չկա հակասություն «Էթնիկ հայ» և «քրիստոնյա հայ» լինելու միջև, և նախապատվությունը տրվում է «քրիստոնյա հային», այդպիսով, փաստորեն, հակադրելով մեկը մյուսին:

Սրա հետ կապված մի քանի խնդիրներ էլ են մեջտեղ գալիս:

21-րդ դարասկզբին «Հայոց ցեղասպանության նահատակների» սրբադասման արարողությամբ Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցին գնահատում է 20-րդ դարասկզբի իրողությունները հարյուր տարի առաջվա չափանիշներով, այն է՝ եթե հայ է, ուրեմն քրիստոնյա է: Մինչդեռ հարցադրումը նման ձևակերպմամբ ներկայացնելը գիտականորեն այնքան էլ ճիշտ չէ: Երբ խոսքը վերաբերում է մարդկանց աշխարհին, ու հատկապես նրանց ինքնության (այսինքն՝ յուրաքանչյուր անհատի համար խիստ անձնական բնույթ կրող) խնդիրներին, հումանիտար գիտությունն առաջարկում է դեկավարվել գերազանցապես ընդհանրական, առաձգական, ճկուն ձևակերպումներով, այլ ոչ թե ճշգրիտ գիտություններին բնորոշ կանոններով, սահմանումներով և բանաձևերով: Այնպես որ մաթեմատիկայի, ֆիզիկայի կամ կենսաբանության օրենքները մարդկային հասարակության վրա տեղափոխել և այնպիսի հարցադրում անելը, ինչպես ասենք, «Հայը նա է, ով ...» համապատասխանում է հետևյալ վեց-յոթ կետերին, ճիշտ չէ ոչ միայն հայերի պարագայում, այլ սխալ է գիտական մեթոդաբանության տեսանկյունից ընդհանրապես¹³:

Պետք է նկատել, որ այսօր արդեն ընդունելի է դարձել այն փաստը, որ կան նաև ոչ-քրիստոնյա հայեր, կամ, ավելի ճիշտ, իրենց հայ համարող մուսուլմաններ կամ հայկական ինքնությանը, հայկական արմատներին վերադառնալու գործընթացում գտնվող մուսուլմաններ, որոնց պապերտատերը ենթարկվել էին բռնի կրոնափոխության: Այո, այս մարդկանց մի մասը վերադառնում է քրիստոնեության գիրկը, մի մասն էլ՝ ոչ, չնայած գիտակցում է իր հայկական արմատները և որոշակի քայլեր է ձեռնարկում վերահաստատելու իր հայկական ինքնությունը¹⁴: Այս կերպ վերոնշյալ բա-

13 Հարցի շուրջ տես *Մարության Հարություն*, Տրավմատիկ հիշողությունն իբրև հայկական ինքնության պահպանման կարևորագույն գործոն Թուրքիայում. – Թուրքիայի հայության խնդիրների շուրջ: Տեղեկագիր «Նորավանք» հիմնադրամի, թիվ 22, 2008, էջ 110:

14 Ինչպես նկատում է հարցի գիտակ Ռուբեն Մելքոնյանը, «Թուրքիայում ընթացող էթնիկ ինքնության ճգնաժամի համատեքստում մեծ թվով մարդիկ կասկածելու, փնտրելու և վերագտնելու են իրենց հայկական ինքնությունը, իրենց ասոցիացնելու են հայության հետ՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Սրան զուգահեռ, կրոնափոխված հայերի մի մասն ընտրելու է լիակատար ձուլման, ուժացման ճանապարհը (սրանք հիմա էլ գտնվում են ուժացման որոշակի մակարդակում,

նաձևը (եթե հայ է, ուրեմն՝ քրիստոնյա է¹⁵) կարծես թե ճեղքեր է տալիս: Ուրախալի է, օրինակ, որ ՀՀ Նախագահը, նաև Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը զանազան առիթներով¹⁶ ասված իրենց խոսքում տարբերություն չեն դնում տարբեր կրոններ դավանող հայ մարդկանց միջև, նրանց դիտում են որպես հայության իրավահավասար հատվածներ:

«Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայում, մասնավորապես նրա երկրորդ հոդվածում, նշվում է, որ. «Սույն Կոնվենցիայում ցեղասպանություն նշանակում է հետևյալ գործողություններից ցանկացածը՝ կատարված *ազգային, էթնիկական, ցեղական կամ կրոնական* ընդգծումն իմն է – Հ.Մ.] որևէ խմբի, որպես այդպիսին, լրիվ կամ մասնակի ոչնչացման մտադրությամբ. (ա) այդ խմբի անդամների սպանությունը, (բ) այդ խմբի անդամներին մարմնական լուրջ վնասվածքներ կամ մտավոր վնաս պատճառելը, (գ) որևէ խմբի համար կյանքի այնպիսի պայմանների միտումնավոր ստեղծումը, որոնք ուղղված են նրա լրիվ կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացմանը, (դ) այդ խմբի միջավայրում մանկածնությունը կանխելուն միտված միջոցների իրականացումը, (ե) երեխաների բռնի փոխանցումը մարդկային մի խմբից մյուսին»¹⁷:

«Հայոց ցեղասպանության նահատակների» սրբադասման պարագայում կրոնական գործոնի վրա շեշտադրում անելով, մասնավորեցնե-

իսկ ոմանք գրեթե լիովին ուժացել են)»: Տե՛ս. *Մեղրոյսյան Ռոսթեն*, Թուրքիայի խլամացված հայերի թեմայի ուսումնասիրությունը. խնդիրներ և հեռանկարներ (12.04.2012), http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=6422

15 2015 թ. Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու մի քանի բարձրաստիճան հոգևորականներ (Շիրակի թեմի առաջնորդ Միքայել եպ. Աջապահյան, Մայր Աթոռի թանգարանների և արխիվների տնօրեն տեր Ասողիկ քահանա Կարապետյան, Արցախի թեմի առաջնորդ Պարզև արքեպ. Մարտիրոսյան) նույնանման ձևակերպումներով առաջ էին քաշել այն միտքը, որ եթե հայ մարդը քրիստոնյա չէ, արդեն հայ չէ: Ցավոք, այդ մտքերը համապատասխան գնահատականի չեն արժանացել Մայր Աթոռի կողմից: Հարցի շուրջ տես, օրինակ. ««Եթե քրիստոնյա չես, հայ չես»։ Պարզև արքեպիսկոպոսի հայտարարությունը վրդովեցրել է աթեիստներին», <http://armtimes.com/hy/read/63747>

16 Հմմտ., օրինակ՝ ՀՀ Նախագահի խոսքը. «Անգլիախոս, թուրքախոս, ռուսախոս կամ հայախոս հայը, առաքելական, կաթոլիկ, բողոքական կամ մահմեդական հայը, սոցիալիստ կամ ժողովրդավար հայը, ազատական կամ ազգայնական հայը պարզապես հայ է»։ Տես Հայաստանը մի պետություն է առանց սփյուռքի և բոլորովին այլ պետություն՝ սփյուռքով. - «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 26 սեպտեմբերի 2008 թ., http://www.hhpress.am/index.php?sub=hodv&hodv=20080926_12&flag=am: Այլ օրինակներ տես. *Մեղրոյսյան Ռոսթեն*, նշվ. աշխ.:

17 http://www.un.am/res/UN%20Treaties/III_1.pdf

լով՝ նվազեցվում է ազգային, էթնիկ գործոնը¹⁸: Այսինքն, շեշտելով քրիստոնյաների, այն է՝ որոշակի հավատքի հետևորդների զանգվածային սպանությունը, երկրորդ պլան է մղվում այդ քրիստոնյաների ազգային, էթնիկական պատկանելությունը, այն է՝ նրանց հայ լինելը: Դրանով իսկ նվազեցվում է Ցեղասպանության քաղաքական արժեքը: Ցեղասպանությունը, փաստորեն, հավասարեցվում է «կրոնասպանության»:

Մինչդեռ հայոց պարագայում ցեղասպանությունն ուղեկցվում էր *հայրենագրկմամբ*, ինչն էլ էթնիկական ցեղասպանության ամենատիկո դրսևորումներից է¹⁹: Արևմտյան Հայաստանի և Անատոլիայի հայաթափումը Հայոց ցեղասպանությունն իրականացնող օսմանյան իշխանությունների կարևորագույն քաղաքական նպատակն էր: Այսինքն, ցեղասպանության նահատակներին (այլ ոչ բոլոր գոհներին) սրբացնելով՝ ցեղասպանությունը կրոնականացվում է²⁰, մինչդեռ այն շատ ավելի ընդգրկուն երևույթ է:

Վաղուց ի վեր հայտնի և ընդունելի է դարձել «Ցեղասպանությունը հանցագործություն է քաղաքակրթության և մարդկության դեմ» թեզը: Այս ձևակերպմամբ, փաստորեն, շեշտվում է «ցեղասպանություն» երևույթի ընդգրկման համաշխարհային լինելը՝ ինչը նախ և առաջ նշանակում է՝ անկախ ամեն ինչից, այդ թվում և անկախ ցեղասպանության ենթարկվածների կրոնական պատկանելությունից: Սակայն Հայ առաքելական եկեղեցին սրբադասման առանցքում դնելով «վասն հավատքի և հայրենյաց» նահատակվածներին, իր քայլով, վերստին շեշտենք, այդ հանցագործության շրջանակները առաջարկում է նեղացնել՝ ներկայացնելով իրեն հանցագործություն քրիստոնեության դեմ:

Անուղղակիորեն դրա մասին է վկայում նաև այն, որ սրբադասման արարողությանը հրավիրված էին *միայն* քրիստոնյա «դավանակից քույր եկեղեցիները, կաթոլիկ, ուղղափառ եկեղեցիներ և նաև միջեկեղեցական

18 Հմմտ. *Խառապյան Հրանուշ*, նշվ. աշխ.:

19 Հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս օրինակ *Մելքոնյան Աշոտ*, Ցեղասպանություն և հայրենագրկում, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 2015: Տե՛ս նաև *Խառապյան Հրանուշ*, նշվ. աշխ.:

20 Եթե, ուրեմն, հարցի առանցքում դրվում է սպանվածների քրիստոնյա լինելու հանգամանքը, ապա ինչու՞ սրբերի շարքում չեն ընդգրկվում նաև Հայկական լեռնաշխարհի և Արևմտյան Հայաստանի տարածքում բնակվող ու Հայոց ցեղասպանության տարիներին նույնպես զանգվածային կոտորածների ու ցեղասպանության ենթարկված մյուս քրիստոնյաները՝ ի մասնավորի ատորիները: Չէ՞ որ մեր եկեղեցու կողմից ընդունված սրբերի մեջ քիչ թիվ չեն կազմում ոչ հայազգի սրբերը: Հմմտ., օրինակ. *Գալուստեան Շնորհք արքեպ.*, Համաքրիստոնեական սրբեր, Երևան, 1997:

տարբեր կառույցներ»²¹, բայց ոչ, ասենք՝ բուդդայական, հինդուիստական, սինտոիստական, կոնֆուցիոսիստական, հուդայական կրոնի ներկայացուցիչներ:

Ուզենք թե ոչ, «Հայոց ցեղասպանության նահատակների» սրբադասման հարցին կողքից նայելու պարագայում փաստորեն շեշտվում է, որ ցեղասպանության խնդիրը հենց խնդիր, կոնֆլիկտ է եղել քրիստոնյաների ու մուսուլմանների միջև: Այս կերպ, թերևս, կարող է ընդհանրապես արգելափակվել մուսուլմանական աշխարհի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման փաստը: Չէ՞ որ պարզաբանման նպատակով ընդամենը մեկ-երկու հարց տալու պարագայում հստակ է դառնում, որ հայոց նոր սրբերը մուսուլմանական կրոնը դավանողների զոհերն են եղել: Այդպիսով նաև մի ավելի մեծ վտանգի՝ կրոնական առճակատման հնարավորություն է ստեղծվում մուսուլմանական շրջապատում բնակվող հայության համար: Մինչդեռ ցայսօր պարբերաբար շեշտվել է, որ հայերը որևէ խնդիր չունեն մուսուլմանների հետ, նրանց միջավայրում բնակվելու հետ: Սրբադասման փաստով այդ ստատուս քվոն, թվում է, թե ցանկացած պահի կարող է հարցականի տակ դրվել: Քանի որ շեշտվում է, որ անգամ հարյուր տարի անց հայերը սրբադասում են մուսուլմանների ձեռքով սպանված հայ-քրիստոնյաներին, այսինքն՝ չեն մոռացել կրոնական հակամարտությունը: Սա էլ է սրբադասման քաղաքական հետևանքներից մեկը: Ես կասեի՝ շատ էական: Մանավանդ Միջին Արևելքում տեղ գտնող մերօրյա իրադարձությունների հետևախորքին:

Եթե հարցին նայենք Արևմուտքի քաղաքացու աչքով, ապա, թերևս, ականատեսը կլինենք հետևյալ պատկերի: Եվրոպան, ԱՄՆ-ն բազմեթնիկ, բազմակրոն հասարակություններ են ու, չնայած բազմամշակութայնության վերջերս քննադատվող քաղաքականության, իրենց ներսում հիմնականում խաղաղ գոյակցում են: Արևմտյան պետությունները կերտում են քաղաքացիներ՝ անկախ նրանց կրոնական պատկանելությունից: Իսկ ի՞նչ են անում հայերը: Կրկին վերադառնում են հարյուր տարի հետ ու շեշտում են կոնֆլիկտի *կրոնական* հենքը, բարձրագույն արժեք են հռչակում հանուն *կրոնի* մղված պայքարում զոհված մարդկանց:

Ինչու՞ Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցին որոշեց գնալ «Հայոց ցեղասպանության նահատակների» հավաքական սրբադասման ճանապարհով: Ի թիվս կրոնաեկեղեցական բնույթի հիմնավորումների, եկե-

21 Տե՛ս «Սրբադասում՝ 400 տարի անց»: Այստեղ ներկայացված է ծավալուն հարցազրույց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տեղեկատվական համակարգի տնօրեն տեր Վահրամ քահանա Մելիքյանի հետ:

ղեցու սպասավորների բացատրություններում հնչում է նաև հետևյալ տիպի պատճառաբանություն. ««...պետք է հստակ նշել, որ իբրև պատմական իրադարձություն, այն արժեքավոր է այն հանգամանքով, որ թեպետ Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասման մասին խոսվել է և՛ 20-ական թվականներին, և՛ 60-ական, և՛ 80-ականների վերջում, փառք Աստծո, Տիրոջ ողորմությամբ հնարավոր դարձավ, որ վերջին այս տասնամյակում անհրաժեշտ բոլոր աշխատանքները տարվեն մեր եկեղեցական կառույցների կողմից...»²²: Մոռացվում է մի ոչ պակաս կարևոր հանգամանք. ժամանակները՝ հատկապես վերջին տասնամյակներին՝ շատ արագ են փոխվում: Այն, ինչ այժմեական էր թվում քսան-հիստոն տարի առաջ, կարող է բնավ այլ կերպ գնահատվել և իրագործվել քսան-հիստոն տարի հետո: Այս առումով բնութագրական է, որ «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանում սրբադասման հարցը դիտարկված է փոքր-ինչ այլ հարթությունում. այստեղ նշված է, որ «Հայ եկեղեցական Տոնացույցի բարեկարգման և նոր սրբերի ընդունման հարցով եղել են Թ.Գուշակյանի, Մ.Օրմանյանի, Բ.Կյուլեսերյանի, Վ.Հացունու առաջարկությունները», որոնց թվում՝ *«հավելել նաև Մեծ եղեռնին զոհ գնացած սրբեր՝ ընտրողաբար [ընդգծումն իմն է – Հ.Մ.]»²³*:

Ես, որպես պատմաբան, հակված եմ Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու քայլը բացատրել այլ կերպ, չնայած գուցե և իմ բացատրության փորձից բխող եզրակացությունները երբևիցե առկա չեն եղել որոշումը նախապատրաստող և առաջ տանող եկեղեցու սպասավորների մտապատկերում: Բանն այն է, որ հայ թե հայաստանյան պատմագրության մեջ, համենայն դեպս մինչև վերջին ժամանակները, Ցեղասպանության հարցը առավելապես դիտարկվում էր էթնիկ, հայ-թուրքական հակամարտության, այլ ոչ գաղափարախոսության ոլորտում: Ինչ նկատի ունեմ:

Արդեն քանի տասնամյակ է, ինչ հրեաները Հոլոքոստի պարագայում շեշտում են ոչ թե «գերմանացիների» (որպես էթնիկ միավոր), այլ «նացիզմի», «ֆաշիզմի», «ռասիզմի» և այլ համարժեք գաղափարախոսական հասկացությունների մեղավորությունը, այսինքն՝ անցյալում տեղ գտած հակամարտությանը չեն հաղորդում էթնիկ որակումներ, այլ դրանք դիտում են միայն իբրև հանցագործ բնույթ ունեցող գաղափարախոսության գործունեության արդյունք: Այս կերպ հարցը շատ ավելի ընդունելի և հասկանալի է դառնում մերօրյա աշխարհին, ում համար չկան լավ և վատ ժողովուրդներ, փոխարենը կան մարդակենտրոն և մարդատյաց գաղա-

22 Սրբադասում՝ 400 տարի անց:

23 «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 943:

փարախոսություններ: Նման հետևողական քաղաքականության շնորհիվ է, որ հրեից Հոլոքոստն այսօր ճանաչելի և ընկալելի է ողջ աշխարհին: Մինչդեռ սրբադասմամբ, փաստորեն, հարցը դիտարկվում է «քրիստոնյա-մուսուլման» հարթությունում, փոխանակ առաջ քաշվել «թուրքիզմի», «պանթուրքիզմի» համեմատությունը նացիզմի ու ռասիզմի հետ:

Ինչու՞մն էր հավաքական սրբադասության անհրաժեշտությունը՝ այնպես էլ պարզ չեղավ: Ի թիվս վերոբերյալի, պարզ չեղավ նաև այն պատճառով, որ, ինչպես նշում է Մայր Աթոռ Ս.Էջմիածնի եկեղեցական հասարակական հարցերի հայեցակարգային հիմնադրույթների գրասենյակի տնօրեն Բագրատ Եպիսկոպոս Գալստանյանը, նախատեսվում է, որ «այս գործընթացի շարունակության արդյունքում, որոշակի ուսումնասիրությունից և փաստերի համադրությունից հետո կսրբադասվեն նաև կոնկրետ անուններով անձինք ոչ միայն Ցեղասպանության նահատակների շարքից, այլև դրանից առաջ և հետո սրբության օրինակներով հայտնված անհատներ»²⁴:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը որպես մշակութային երևույթ դիտարկելու պարագայում մեջտեղ են գալիս բազմաթիվ հարցադրումներ, որոնք ցույց են տալիս, որ հավաքական սրբադասման անհրաժեշտության հիմնավորումները և իրականացման ձևերն առնվազն կարիք էին զգում ավելի խորը ուսումնասիրության և բազմակողմանի դիտարկումների:

КАНОНИЗАЦИЯ МУЧЕНИКОВ ГЕНОЦИДА АРМЯН КАК СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ ЯВЛЕНИЕ

Арутюн Марутян

Резюме

В статье рассматривается понятие «мученики Геноцида армян», отмечается, что их канонизацией Армянской апостольской церковью фактически делается акцент на религиозном факторе Геноцида и тем самым умалется национальный, этнический фактор. То есть, подчеркивание факта массового уничтожения христиан – последователей определенной веры, оттесняет на второй план их национальную, этническую принадлежность, иными словами то, что они армяне. Таким образом умалется политическое значение Геноцида, который, фактически, приравнивается к «убийству веры», в то время как Геноцид – понятие с бо́льшим охватом. Не надо забывать, что в случае армян Геноцид сопровождался потерей Родины (патрицидом), что и является непосредственным проявлением этнического геноцида. Такая постановка вопроса показывает, что обоснование необходимости коллек-

24 «Հայոց ցեղասպանություն. կոտորելով լոռությունը»:

тивного причисления мучеников Геноцида к лику святых и способы его претворения в жизнь, по меньшей мере, нуждались в более глубоком изучении и всестороннем рассмотрении.

Ключевые слова: Геноцид армян, мученик, канонизация, святые, христиане, мусульмане.

CANONIZATION OF THE MARTYRS OF THE ARMENIAN GENOCIDE AS A CULTURAL EVENT

Harutyun Marutyan

Summary

The article discusses the concept of the “martyrs of the Armenian Genocide.” It can be observed that such an approach is emphasising the religious beginning in the canonization, and, thus, the national and ethnic factor gets diminished. Consequently, by emphasizing the mass murder of Christians, that is the followers of a particular faith, we push back Christians’ national, ethnic affiliation, their national identity; thereby reducing the political value of the genocide. Genocide is actually equalized to “faith slaying,” but it is a much broader phenomenon. Let us not forget that the Armenian Genocide was accompanied with deprivation from the homeland, which in the case of Armenians was direct manifestation of ethnic genocide. These and many other questions show that the proposed solution and the implementation of collective forms of canonization at least need a thorough study at multiple levels.

Keywords: Armenian genocide, martyr, canonization, saints, Christians, Muslims.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԱՀ	— Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ	— Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ	— Գարեգին սարկաւազ Հովսէփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից
ԳՍ	— Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ	— Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիւսութեան
ԷԱԺ	— Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ	— Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ	— Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ	— Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ	— Հին աւանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ	— Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ	— Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ	— Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ	— Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ	— Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ	— Վկայություն
ՔՀ	— «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ	— Мифы народов мира
СЭ	— Советская этнография
СПГУ	— Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ	— Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14.	The types of money and their ritual significance
<i>Armine Zohrabyan</i>	156
15.	Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets
<i>Lilia Avanesyan</i>	168
16.	Necklaces with dragon symbols
<i>Astghik Israelian</i>	179
17.	On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships
<i>Lianna Gevorgyan</i>	193

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18.	Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia)
<i>Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan</i>	206
19.	The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks
<i>Ester Khemchyan</i>	217
20.	The soul outside of the body in Armenian tales of magic
<i>Tamar Hayrapetyan</i>	231
21.	The Hisnakats (Forty days) feast epiphany
<i>Hasmik Abrahamyan</i>	243
22.	On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield
<i>Artak Dabaghyan</i>	255
23.	Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant
<i>Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan</i>	263
24.	Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed
<i>Smbat Hakobyan</i>	269
25.	Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research)
<i>Sose Grigoryan</i>	279

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26.	Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats
<i>Arsen Bobokhyan</i>	290
27.	Sacred objects from medieval Sagmosavank
<i>Ashot Manucharyan</i>	302
28.	Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region
<i>Hagop Tcholakian</i>	313

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458

XII. MINOR FOLKLORE GENRES

41.	Thematic manifestations of children's humor <i>Armen Sh. Sargsian</i>	470
42.	Folklore and ethnographic materials in the Vedi region <i>Svetlana Vardanyan, Hasmik Margaryan</i>	484
43.	Distinctive Armenian words in the dialect of Turkey's Hamshentsi <i>Sergey Vardanyan</i>	491
	Abbreviations	503

**ՀԱՊԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

XVII

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ
Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին նվիրված ժողովածու

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

1

ARMENIAN FOLK CULTURE

XVII

TRADITION AND MODERNITY IN ARMENIAN CULTURE
Festschrift for Stepan Lisitsian on the occasion of his 150th birthday

Խմբագիրներ՝
Հարություն Մարության,
Թամար Հայրապետյան,
Սուրեն Հոբոսյան

Էջադրում և ձևավորում՝
Արթուր Հարությունյան

ISBN 978-9939-9178-2-5

9 789939 917825

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԴԱՌԱԿԱՆ ԴԱՏԱԿԱՆ ՄԱԿԱՆՈՒՅԹՈՒՄ